

університету права. – 2010. – № 3. – С. 135-139. **26.** *Мироненко І.В.* Поняття та зміст відносин добросусідства / І.В.Мироненко // Підприємництво, господарство і право – 2009. – № 11. – С. 95- 98. **27.** *Резник Ж.Я.* Цит. работа. – С. 51-52; *Копылов А.В.* Цит. работа. – С. 62; *Дерюгина Т.В.* Гражданско-правовое регулирование института сервитута в России: автореф. дис. на соиск. научн. степени канд. юрид. наук / Т.В. Дерюгина. – Волгоград: 2002. – С. 3-4. **28.** *Резник Ж.Я.* Цит. работа. – С. 52-54; *Дерюгина Т.В.* Цит. работа. – С. 3-4. **29.** *Резник Ж.Я.* Цит. работа. – С. 46-47; *Гражданское право: в 4 т. – Т. 2: Вещное право. Наследственное право. Исключительные права. Личные неимущественные права: учебник / [Зенин И. А. и др.]; отв. ред. Е.А. Суханов. – М.: Волтерс Клувер, 2008. – С. 150-152; **30.** *Резник Ж.Я.* Цит. работа. – С. 44-46.*

УДК 637:331+338,432:34

О. В. ЦЮРА

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОКРЕМИХ ВИДІВ ТРУДОВИХ ВІДНОСИН У СФЕРІ ВИРОБНИЦТВА СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКОЇ ПРОДУКЦІЇ ТВАРИННОГО ПОХОДЖЕННЯ

Розглядаються питання особливостей правового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції тваринного походження. Пропонуються шляхи удосконалення законодавства, що регулює трудові відносини в тваринництві.

Ключові слова: *правове регулювання, трудові відносини, суб'єкти аграрного права, локальні правові акти, статут, правила внутрішнього розпорядку, галузева угода.*

Цюра О.В. *Особенности правового регулирования отдельных видов трудовых отношений в сфере производства сельскохозяйственной продукции животного происхождения*

Рассматриваются вопросы особенностей правового регулирования производства сельскохозяйственной продукции животного происхождения. Предлагаются пути усовершенствования законодательства, регулирующие трудовые отношения в животноводстве.

Ключевые слова: *правовое регулирование, трудовые отношения, субъекты аграрного права, локальные правовые акты, устав, правила внутреннего распорядка, отраслевой договор.*

Tsiura Oksana. *Peculiarities in the legal regulation of certain types of labor relations in the sphere of the production of agricultural products of animal origin*

The article covers the peculiarities in the legal regulation of the production of agricultural products of animal origin. It proposes ways to improve the legislation which governs labor relations in animal husbandry.

Key words: *legal regulation, labor relations, the subjects of agrarian law, local legal acts, the statute, internal regulations, industry agreement.*

Питання правового статусу суб'єктів аграрного господарювання ґрунтовно досліджено у працях провідних учених: Ц.В. Бичкової, С.Ф. Василюка, І.А. Войтюк, В.П. Жушмана, І.І. Каракаша, П.Ф. Кулинич, О.О. Погрібного,

© *ЦЮРА Оксана Василівна* – аспірант Інституту держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, спеціаліст 1-ї категорії Департаменту цивільного, фінансового законодавства та законодавства з питань земельних відносин Міністерства юстиції України

В.І. Семчика, І.О. Середи, А.М. Статівки, В.М. Стретовича, Н.І. Титової, В.З. Янчука та інших учених. Особливості правового регулювання трудових відносин на етапі переходу до ринкової економіки висвітлено в працях таких відомих українських учених, як: М.Й. Бару, В.С. Венедиктов, Л.П. Гаращенко, Г.С. Гончарова, П.І. Жигалкін, В.В. Жернаков, І.В. Зуб, М.І. Іншин, Д.О. Карпенко, Л.І. Лазор, Р.І. Кондратьєв, А.Р. Мацюк, О.І. Процевський, В.І. Прокопенко, С.М. Прилипко, П.Д. Пилипенко, В.Г. Ротань, З.К. Симорот, М.П. Стадник, Б.С. Сточинський, Н.М. Хуторян, Г.І. Чанишева та ін. Водночас питання правового регулювання виробництва сільськогосподарської продукції тваринного походження все ще недостатньо відображено в наукових працях, і вони не мають чіткого вирішення ні в трудовому, ні в аграрному законодавстві. Залишається поза увагою дослідників і питання щодо специфіки праці у тваринництві, яка зумовлює особливості правового регулювання робочого часу, часу відпочинку, оплати та охорони праці в цій галузі.

Виробництво сільськогосподарської продукції здійснюють сільськогосподарські підприємства різних видів та організаційно-правових форм. Економічною основою діяльності суб'єктів аграрного права є різні форми власності: у державних підприємств (науково-дослідні організації, сільськогосподарські радгосптехнікуми та ін.) – державна власність; у колективних сільськогосподарських підприємств (спілки селян, сільськогосподарські виробничі кооперативи) – колективна власність; у фермерських господарств та інших сільськогосподарських товаровиробників корпоративного типу – приватна власність. Інші формування здійснюють свою діяльність на основі змішаної форми власності¹. Держава забезпечує рівні правові та економічні умови господарювання державним підприємствам, колективним сільськогосподарським підприємствам, фермерським господарствам, іншим суб'єктам господарювання.

Виробництво продукції тваринного походження забезпечують закони України «Про бджільництво» від 22 лютого 2000 р. №1492-III, «Про рибу, інші водні живі ресурси та харчову продукцію з них» від 6 лютого 2003 р. №486-IV, «Про молоко та молочні продукти» від 24 червня 2004 р. № 1870-IV. Розведення тварин здійснюється на основі законів України «Про племінну справу у тваринництві» від 15 грудня 1993 р. № 3691-XII (в редакції Закону від 21 грудня 1999 р.), «Про внесення змін до деяких законів України щодо запровадження ліцензування певних видів господарської діяльності у племінній справі в тваринництві» від 20 лютого 2003 р. № 546-IV. Крім зазначених законів, правовому врегулюванню аграрних відносин з виробництва продукції тваринництва присвячено низку підзаконних актів. Наприклад, програмне значення мають постанови Кабінету Міністрів України «Про заходи щодо активізації роботи з розвитку тваринництва» від 20 серпня 2008 р. № 729², а також «Заходи щодо розвитку м'ясного та молочного тваринництва», затверджені наказом Мінагрополітики України від 24 березня 2006 р. № 144 та інші акти. Проте систему правових інститутів, які на законодавчому рівні регулюють окремі види сільськогосподарської діяльності, зокрема тваринництво, не можна вважати логічною, послідовною і завершеною. Так, в аграрному праві, діє Закон України «Про бджільництво», але немає законів про інші підгалузі тваринництва. Особливої актуальності й гостроти набувають питання реформування на законодавчому рівні трудових відносин у тваринництві, покращення умов праці на виробництві та вирішення проблем захисту трудових прав сільськогосподарських виробників.

Конституція України закріплює такі права людини і громадянина, як: право на

здорові та безпечні умови праці, на її мінімальну оплату та своєчасне одержання (частини 4, 7 ст. 43); на захист від незаконного звільнення (ч.6 ст. 43); обмеження максимальної тривалості робочого часу; право на відпустку мінімальної тривалості (ст. 45)³. Трудові відносини працівників усіх підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності, виду діяльності та галузевої належності регулює Кодекс законів про працю України від 10 грудня 1971 р. № 322-VIII (далі – КЗпП України) (ч. 1 ст. 3)⁴. У сільськогосподарському виробництві трудові відносини з однією частиною працівників ґрунтуються на умовах їх членства в акціонерному чи іншому сільськогосподарському товаристві, сільськогосподарському кооперативі, фермерському господарстві, а у державних, державно-колективних та інших сільськогосподарських організаціях – на основі договорів (контрактів). Особливості праці членів кооперативів та їх об'єднань, колективних сільськогосподарських підприємств, фермерських господарств, працівників підприємств з іноземними інвестиціями визначаються законодавством та їх статутами (ч. 2 ст. 3). Крім вищезазначених особливостей правового регулювання трудових відносин, не можна оминати увагою і те, що використання у процесі виробничої сільськогосподарської діяльності землі як основного засобу виробництва, залежність виробничого процесу від природних і кліматичних умов, його сезонний або безперервний характер, різні організаційно-правові форми ведення сільськогосподарського виробництва зумовлюють певний особливий, специфічний порядок організації та нормування праці, умови її оплати, встановлення робочого часу і часу відпочинку, охорони праці тощо. Тому не випадково законодавство України на локальному рівні наділяє суб'єктів аграрного господарювання правами встановлювати локальне правове регулювання трудових відносин на рівні внутрішньогосподарських локальних актів. Згідно з порядком набуття юридичної сили ці акти поділяються на: 1) внутрішньогосподарські нормативно-правові акти, що набувають юридичної сили з моменту їх державної реєстрації; 2) акти, що набувають юридичної сили з моменту їх прийняття найвищими органами самоврядування господарства – загальними зборами сільськогосподарських кооперативів, господарських товариств тощо. До першої групи належить статут сільськогосподарського підприємства, до другої – правила внутрішнього розпорядку, положення тощо.

Статут є внутрішньогосподарським нормативно-правовим актом, який затверджується власником (власниками) майна, а для державних підприємств – власником майна за участю трудового колективу. Відповідно до ст. 4 Закону України «Про господарські товариства» від 19 березня 1991 р. № 1576-XII господарські товариства (акціонерні товариства, товариства з обмеженою відповідальністю, товариства з додатковою відповідальністю) створюються і діють на підставі статуту, а повні товариства і командитне товариство – засновницького договору⁵. Водночас зауважимо, що в статутах сільськогосподарських підприємств, де мали б відобразитись особливості виробничої діяльності відповідного суб'єкта аграрного господарювання, майже не приділяється увага правовому регулюванню трудових відносин. Певною мірою специфіка трудової діяльності в сільськогосподарських підприємствах відображається лише у змісті правил внутрішнього трудового розпорядку підприємств та колективних договорів.

Права і обов'язки працівників сільськогосподарських кооперативів, господарських товариств, державних підприємств, фермерських господарств та інших підприємств АПК регламентуються ст. 2 КЗпП України та конкретизуються в правилах внутрішнього розпорядку господарств, колективних договорах та інших внутрішньогосподарських локальних правових актах. Ними ж здійснюється правова

регламентація внутрішнього розпорядку суб'єктів аграрного господарювання. Правила внутрішнього розпорядку встановлюють механізм та способи реалізації відповідних положень статутів з урахуванням особливостей підприємницької та господарської діяльності.

Важливе значення в забезпеченні спеціалізованого правового регулювання трудових відносин у сільському господарстві, крім статутів та правил внутрішнього розпорядку, мають норми Галузевої угоди між Міністерством аграрної політики та продовольства України, галузевими об'єднаннями підприємств та Профспілкою працівників АПК, де визначено особливості режиму праці та відпочинку, нормування та оплати праці, охорони праці та забезпечення соціальних пільг для працівників АПК. Нині саме цей документ є чи не єдиним комплексним актом, який відображає особливості сільськогосподарської праці. Але слід звернути увагу на те, що умови Галузевої угоди обов'язкові тільки для сторін, які ведуть на підприємствах колективні переговори і укладають колективний договір. Зважаючи на те, що далеко не на кожному підприємстві такий договір укладається, велика кількість недержавних підприємств залишаються поза межами регулювання Галузевої угоди. Проте незаперечним залишається той факт, що саме внутрішньогосподарські локальні правові акти (статuti, правила внутрішнього розпорядку, галузеві угоди, колективні договори) відіграють важливу роль в організації праці і координації дій суб'єктів аграрного господарювання у галузі тваринництва та їх структурних підрозділів.

Основними формами організації праці в сільськогосподарських підприємствах є постійні виробничі бригади, ланки, механізовані загони тощо. Виробнича бригада є первинною ланкою трудового колективу сільськогосподарського підприємства і досить поширена в тваринництві. У великих сільськогосподарських підприємствах (насінницькі та племінні заводи й підприємства, кінні заводи, державні заводські конюшні, звірорадгоспи, тваринницькі комплекси, птахофабрики, рибокомбінати, нерестово-виросні господарства) діють спеціалізовані виробничі бригади (галузеві, багатогалузеві, комплексні бригади). Керівництво внутрішньогосподарськими структурними підрозділами здійснюють ланкові, бригадири, завідувачі відділеннями, цехами, фермами, ділянками.

Зважаючи на особливості праці працівників тваринництва (понад 75% опитаних працівників тваринництва оцінюють умови праці як важкі або дуже важкі), надзвичайно важливим є належне забезпечення їх конституційного права на відпочинок. Щотижневі дні відпочинку працівникам тваринництва надаються згідно з графіком, затвердженим керівником виробничого підрозділу. Керівнику підприємства, його заступникам, головним (старшим) фахівцям, а також членам підприємства, які працюють у тваринництві, вихідні дні надаються за графіком, затвердженим правлінням. Згідно з постановою Кабінету Міністрів України від 17 листопада 1997 р. № 1290 працівникам тваринництва, які зайняті доглядом за тваринами на свиномкомплексах або готують корми у тваринництві й птахівництві, передбачене, крім основних, застосування додаткових відпусток. Для працівників тваринництва, яке, як відомо, має безперервний цикл виробництва, у напружені часи робіт може вводитися двозмінна або тризмінна праця. Порядок чергування змін встановлюється Правилами внутрішнього розпорядку. У тих галузях, де обсяг робіт нерівномірно розподіляється протягом дня (наприклад, для тваринників час годівлі та доїння корів призначається у певний час), робочий день може бути поділений на частини, з умовою, що загальна тривалість роботи не повинна перевищувати встановленої тривалості робочого дня (ст. 60 КЗпП України).

З трудовими правовідносинами нерозривно пов'язані правовідносини з опла-

ти праці членів колективних сільськогосподарських підприємств, спеціалістів, керівників та найманих працівників. Згідно з Конституцією України кожен має право на достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло (ст. 48). Трудовим законодавством передбачено, що форми і системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, ставки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат встановлюються підприємствами, установами, організаціями самостійно у колективному договорі з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами (ст. 97 КЗпП України).

У законодавчому порядку держава встановлює мінімальний розмір заробітної плати, що є обов'язковим на всій території України для підприємств, установ, організацій усіх форм власності і господарювання та фізичних осіб (ч. 4. ст. 95 КЗпП України). Однак потрібно зазначити, що сучасна система оплати праці працівників колективно-кооперативних утворень потребує невідкладного впровадження обов'язкового мінімального рівня оплати праці так, як це встановлено для найманих працівників і врегульовано ч. 6 ст. 19 Закону України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. № 2114-ХІІ. Це важливо й з огляду на те, що, незважаючи на всі особливості трудомісткої праці працівників тваринництва, їх середньорічна заробітна плата, як і в інших працівників сільського господарства, залишається найнижчою порівняно з працівниками інших галузей економіки.

У тваринництві оплата праці здійснюється, як правило, у грошовій формі. Виплати натурою допускаються законодавством як виняток. Працівники за виконану норму праці нараховують заробітну плату (у грошовій формі), а після, з урахуванням умов колективного договору та ст. 23 Закону України «Про оплату праці» від 24 березня 1995 р. № 108/95-ВР (щодо обмеження натуроплати), здійснюють нарахування та виплату натурю. Оплата нараховується за натуральними показниками, тобто за живою вагою худоби, за одержання приплоду, яєць птахів-фермами, меду пасіками, надоїв молока на фермах тощо. Але розмір виплат натурою не може перевищувати 30 відсотків заробітної плати (ч. 3 ст. 23)⁶. У тваринництві застосовують як відрядну, так і погодинну форми оплати праці. З метою підвищення матеріальної зацікавленості керівників і спеціалістів державного і колективного типів підприємств оплата їхньої праці проводиться за рахунок фонду оплати праці, що затверджується власником підприємства або радою трудового колективу. Фонд оплати праці у тваринництві розраховується виходячи з нормативної кількості працівників і відповідних тарифних ставок. У підгалузях тваринництва, де продукція надходить протягом усього року, оплата нараховується за встановленими розцінками на продукцію за результатами роботи за місяць. За підвищеними ставками проводиться оплата праці працівників тваринництва, зайнятих на роботах з обслуговування бруцельозної худоби і тварин, хворих на ящур, худоби на відгінних пасовищах та бджіл під час кочівлі з ними за межами землекористування підприємства. Авансування при цьому не застосовується. Залежно від форми організації праці застосовуються індивідуальна або колективна оплата праці, а також преміювання. Показниками преміювання можуть бути: підвищені проти норм надої молока, приросту тварин, збереження молодняка різних тварин тощо.

Надзвичайно важливим є забезпечення належного рівня охорони праці в тваринництві, якому властиві фізичні, хімічні, біологічні та психофізіологічні шкідливі та небезпечні виробничі фактори та й самі тварини є джерелом підвищеної

небезпеки. Згідно із Законом України «Про підприємства в Україні» від 27 березня 1991 р. № 887-ХІІ підприємство зобов'язане забезпечити для всіх працюючих на підприємстві безпечні та нешкідливі умови праці і несе відповідальність у встановленому законодавством порядку за шкоду, заподіяну їх здоров'ю та працездатності (ч. 2 ст. 26)⁷. Ця норма закону є обов'язковою для всіх підприємств АПК незалежно від форм власності. Аналогічні положення названого закону містяться у законах України «Про колективне сільськогосподарське підприємство» від 14 лютого 1992 р. № 2114-ХІІ, «Про фермерське господарство» від 20 грудня 1991 р. № 973-ІV, «Про сільськогосподарську кооперацію» від 17 липня 1997 р. № 469/97-ВР.

Основний масив джерел правового регулювання охорони праці в сільському господарстві складають правила, норми, стандарти, інструкції, об'єднані в Державний реєстр нормативно-правових актів з охорони праці. Відповідно до статей 13,15 Закону України «Про охорону праці» від 14 жовтня 1992 р. № 2694-ХІІ⁸ та Типового положення про службу охорони праці, затвердженого наказом Державного комітету України по нагляду за охороною праці від 3 серпня 1993 р., структура та чисельність служби охорони праці на підприємствах, в установах, організаціях незалежно від форм власності та видів їх діяльності визначається згідно з вимогами зазначених нормативно-правових актів. Поряд із загальними нормами існує низка спеціальних норм, що відображають специфіку виробничих процесів за галузями сільськогосподарського виробництва. Так, норми щодо безпечного поводження з сільськогосподарськими тваринами закріплені в галузевих нормативних актах з охорони праці (НПАОП), зокрема в Правилах охорони праці в птахівництві НПАОП 01.2-1.03-08, Правилах охорони праці в тваринництві. Свинарство. НПАОП 01.2-1.09-05, Правилах охорони праці в тваринництві. Велика рогата худоба. НПАОП 01.2-1.10-05, Правилах охорони праці для господарств звірівництва ДНАОП 2.1.20-1.04-98 та інших Примірних інструкціях і правилах. Проте більшість з цих нормативно-правових актів були прийняті ще в 70–90-х роках ХХ ст. і в сучасних умовах не в змозі ефективно врегулювати питання охорони праці в тваринництві. До того ж вимоги зазначених нормативних актів мають поширюватися виключно на найманих працівників.

Виникає питання: якщо ми розглядаємо вимоги щодо охорони праці в тваринництві як галузі сільського господарства, для якого характерна наявність специфічних суб'єктів аграрного господарювання – фермерських господарств та кооперативів, чому основні галузеві нормативні акти з охорони праці в тваринництві не включають до сфери своєї дії осіб, які реалізують своє право на працю на підставі членства у відповідних господарських формуваннях.

Важливий вплив на процес правового регулювання охорони праці в тваринництві має принцип підвищеної охорони праці для осіб зі зниженою працездатністю: підлітків, жінок, інвалідів. Відомо, що доглядом за худобою займаються до 25% дітей у віці 10–14 років. Як правило, трудові відносини у сільському господарстві за участю дітей та підлітків офіційно не оформляються, і в результаті діти залишаються соціально незахищеними. Жінки у сільському господарстві складають до 40% працюючих, причому серед тих, хто виконує важку і некваліфіковану роботу, 70% становлять жінки. Умови використання в сільському господарстві праці жінок, особливо вагітних, потребують глибоких наукових досліджень і належного правового регулювання.

Потребу в удосконаленні нормативних актів про охорону праці переконливо доводить такий приклад. Наказом Міністерства праці та соціальної політики України від 11 серпня 2000 р. № 202 було затверджено «Правила охорони праці у

сільськогосподарському виробництві», які поширили свою дію на всі підприємства, установи та організації незалежно від підпорядкування та форми власності. Серед недоліків Правил є те, що вони містять посилання на 147 (!!) інших нормативних документів (з них 25 є нечинними або відміненими), що ускладнює створення та дотримання власниками підприємств вимог такої великої кількості нормативних актів. Особливо непокоїть те, що ні ці Правила, ні жодний інший галузевий нормативний акт з охорони праці не врегульовує вимог безпеки під час організації та проведення робіт у шовківництві, козівництві та кролівництві⁹.

Стан правового регулювання охорони праці у свинарстві, скотарстві, птахівництві та звірівництві до цього часу також не можна вважати задовільним. Через недосконалість, застарілість державних і галузевих нормативних актів та неналежного рівня організації охорони праці на підприємствах тваринницької підгалузі мають місце високі показники виробничого травматизму. Але продовжувати розроблення окремих нормативних актів з охорони праці в кожній з підгалузей тваринництва означає продовжувати переобтяжувати чинну нормативну базу у сфері охорони праці. Можливо, було б доцільним розробити на основі чинних актів з охорони праці та прийняти єдині уніфіковані Правила з охорони праці у тваринництві.

Отже, можна констатувати, що правове регулювання галузі тваринництва потребує вдосконалення. Однією з причин недостатньої його ефективності є відсутність дієвої державної підтримки сільських товаровиробників. Крім того, в системі законодавства про тваринництво відсутні закони про такі його підгалузі, як свинарство, скотарство, конярство, вівчарство, птахівництво, шовківництво тощо. А закони України, які регулюють виробництво продукції тваринного походження та розведення тварин, не містять належного правового механізму регулювання трудових відносин працівників сільськогосподарських підприємств. Як наслідок, специфіка і особливості виробничої діяльності суб'єктів аграрного господарювання у тваринництві враховується переважно на локальному (внутрішньогосподарському) рівні. На нашу думку, вирішення завдань удосконалення правового регулювання трудових та інших відносин у тваринництві доцільно здійснити шляхом прийняття Аграрного кодексу України, який має стати основним кодифікованим актом, що регулює аграрні відносини.

1. *Жушман В.П.* Аграрне право: підруч. для студ. вищ. навч. закл. / Жушман В.П., Статівка А.М., Корнієнко В.М., Корнієнко Г.С. та ін.; за ред. Жушмана В.П., Статівки А.М. – Х.: Право, 2010. – С. 49-50. 2. *Єрмоленко В.М.* Аграрне право України: підручник / Єрмоленко В.М., Гафурова О.В., Гребенюк М.В. та ін.; за ред. Єрмоленка В.М. – К.: Юрінком Інтер, 2010. – С. 344. 3. *Конституція України* від 28 червня 1996 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> 4. *Кодекс законів про працю України* від 10 грудня 1971 р.: зб. законів України про працю. – К.: КМ Publishing, 2013. – 288 с. 5. *Про господарські товариства*: Закон України від 19 березня 1991 р. №1576-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> 6. *Про оплату праці*: Закон України від 24 березня 1995 року № 108/95-ВР: зб. законів України про працю. – К.: КМ Publishing, 2013. – 288 с. 7. *Про підприємства в Україні*: Закон України від 27 березня 1991 р. № 887-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> 8. *Про охорону праці*: Закон України від 14 жовтня 1992 р. № 2694-ХІІ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.rada.gov.ua> 9. *Новак Т.С.* Охорона праці в тваринництві: недоліки правового забезпечення / Т.С. Новак [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.google.com.ua>